

KRONİK

Türban, Türban bis ve Ulema

Dr. Onur Karahanoğulları, A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Öğretim Görevlisi

Önce 30 Haziran 2000 tarihli gazetelerin manşetiyle haberdar olduk; Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi, Türkiye’yi, üniversitelerde uyguladığı türban yasağı konusunda haklı bulmuştu. Hürriyet Gazetesi haberi, “Türban davasında Türkiye haklı” başlığı ile duyururken “aynı habere 12 Mart’ta da vermiştik” hatırlatmasıyla haber atlatmadaki becerisini de gösteriyordu. Aynı tarihli Radikal Gazetesi’nin başlığı ise, “AİHM: Türban yasağı hukuki” şeklindeydi. Karar ülkenin yaz gündeminde belirleyici oldu. Başbakan, Dışişleri Bakanı, Meclis Başkanı ve iktidar partisi milletvekilleri davayı Türkiye Cumhuriyeti’nin kazanmış olmasından dolayı üzüntü içindeydiler. Cumhurbaşkanı, YÖK Başkanı ve anamuhalefet partisi ise, “türban sorunu”nun bir daha açılmamak üzere kapandığını ilan ettiler. Kimse, karara konu olan “türban sorunu”nun başına “üniversitelerde...” sözcüğünü eklemek istemedi. Günlük yaşamlarını, toplumsal ilişkilerini ve siyasal alana katılımlarını İslam’ın kurallarıyla düzenlemek isteyen büyük bir kesimin, birbirine eklenen taleplerinin yarattığı tüm sorunları, türbanlı öğrencilerin üzerine yıkmak ve bunu da bir mahkeme kararı ile çözüvermek büyük bir rahatlıktı.

Yaklaşık birbuçuk yıl sonra, Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi’nden bir haber daha aldık. Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi Büyük Dairesi, 10 Kasım 2005 tarihli kararı ile “türbanda son nota”yı koydu. Radikal’in “son” saptaması gibi Hürriyet Gazetesi de 11 Kasım tarihli sayısında haberi “türbanda son karar” başlığı ile verdi. Yükseköğretim Kurumu Başkanı Prof. Dr. Erdoğan Teziç, birbuçuk yıl önceki saptamasını tekrarladı: “Bu karar, Türkiye’nin bundan böyle aksi yönde bir düzenleme yapma olanaklarını da ortadan kaldırıyor.” Teziç “Bundan böyle tartışmalar da herhalde sona ermiş olacaktır” temennisinde de bulundu. anamuhalefet partisi CHP Grup Başkanvekili’ne göre ise, “Bu aşamadan sonra, bundan önceki benzer ısrarı yapmak, AB kurumuna tavrı koymak anlamına” gelecekti.

Karara ilişkin çeşitli tepkiler geldi. Ancak hepsinde ortak olan bir nokta vardı. Yeni sayılabilecek bir hukuksal kurumla karşılaşmanın ortaya çıkarttığı bilgi eksikliğinin ve sistemsiz düşüncenin yarattığı müthiş birleşimin garip ve ilginç sonuçları.

Bazıları, Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'ni, adındaki Avrupa'dan olsa gerek, Avrupa Birliği'nin bir kurumu sandı. Kimileri de, yine aynı bağlantı üzerinden giderek ve AİHS'deki imzamızın unutarak üye olmadığımız bir Topluluğun hukukunu uygulamak zorunda olmadığımızı söyledi. Sadece Mahkeme konusunda değil, dava konusu olay hakkında da kafalar karıştı. Leyla Şahin'in üniversiteden atılmış olmasına onay verildiğini ileri sürenler olduğu gibi, Fransız ortaöğretimindeki türban (belirgin dini simgeler taşıma) yasağını¹ Türkiye üniversitelerindeki türban yasağına örnek verenler de bulunmaktadır.

Türbandan ulemaya...

Kararın hukuksal yönünün doğurabileceği kafa karışıklıklarını bir yana koyarsak, siyasal tavırlarda açıklık vardı.

Türkiye'deki insan hakları sorunun çözümü için, Avrupa kurumlarının müdahalesine sağlam inanç duyan sol çizgideki insan hakları savucularının bir kısmında, özellikle Aralık 2000 Cezaevi Operasyonları sonrasında yaşanan "inanç yitiminin (veya rüyadan uyanmanın)" bir benzeri, İslam'ın değerleri ve kurallarına dayalı bir toplumsal-siyasal yaşam programının enazından bir kısmını Avrupa kurumları aracılığıyla hayata geçirebileceğini uman siyasi çizgilerde yaşandı. Örneğin, Saadet Partisi Genel Başkanı Kutan, "*AİHM, bazı çevrelere hoşgörülü davranırken, özellikle İslâmi kesime karşı hoşgörüden ve adaletten uzak kararlar almaktadır. Leyla Şahin ve Refah Partisi (RP) davasında aldığı kararlar ortadadır. AİHM yalnızca Türkiye'den değil, Avrupa'daki Müslümanların başvurularına karşı da benzer bir tutum sergileyerek açıkça İslâm'a karşı tavır almaktadır. RP davasında açıkça İslâm'ı yargılamaya kalkıştılar. AİHM'in bu tavırları Leyla Şahin davasındaki kararıyla daha çok netleştiği için; Fazilet Partisi (FP) davasını, lehimizde karar verme ihtimali olduğu halde geri çektik. Bundan sonra Milli Görüş'ün AİHM'le ilişkisi olmayacaktır (4 Aralık 2005, <http://www.vakit.com.tr/detail.asp?id=29692>)"* şeklinde konuştu.

İlk karara da üzülmüştü hükümet üyeleri, ancak bu kez çok açık ve türban sorununu aşan doğrudan siyasal sonuçları olabilecek tepkiler verdiler.

¹ Türban sorununda Türkiye'yi rahatlatan Şahin kararını değerlendirmeden önce hatırlatalım; Fransızlar'ın türbanı yasaklayan yasalarının ve Fransız okullarından atılan kızlara ilişkin haberlerinin, Türk üniversitelerinde türban sorununun tartışılmasına hiçbir katkısı bulunmamaktadır. Avrupa'nın hiçbir ülkesinde yükseköğretimde türban yasağı bulunmadığı gibi Fransızlar'ın sözkonusu yasası da ortaöğretim kurumları ile ilgilidir.

Dışişleri Bakanı Abdullah Gül'ün “*Bu tip yasaklarla Türkiye'nin bir yere gitmesi mümkün değildir. Türkiye'de azınlıkların dini hakları, özgürlükleri söz konusu olurken, çoğunluğun hak ve hukukuyla ilgili konularda eğer kısıtlamalar varsa, bunlar savunulacak işler değildir.*” (10 Kasım 2005, http://www.bbc.co.uk/turkish/europe/story/2005/11/printable/051110_echr.shtm)” açıklaması, Avrupa Birliği adaylık sürecinde temel haklar konusunda gerçekleştirilen iyileştirmelerin karşılığında siyasal İslam programının yaşama geçirilmesi umudu taşıdığına ilişkin kuşkulara temel oluşturabilecek nitelikteydi. Toplumun Müslüman çoğunluğu dini inançlarına göre yaşamayacaksa, azınlıkların dini özgürlükleri niye tanınıyordu ki?

Başbakan'ın, karara ilişkin yorumu, yepyeni bir tartışmanın, cini lambadan çıkartma tehlikesi taşıyan bir tartışmanın başlangıcı oldu: “*AİHM'nin verdiği bu karara ben yargı kararı olarak uyarım, ama haklar, özgürlükler noktasında doğru bakmam. ... Mahkemenin de bu konuda söz söyleme hakkı yoktur. Söz söyleme hakkı din ulemasınındır. Açarsın o dinin mensubuna, Musevi ise o dinin mensubuna, Hristiyan'ın o dinin mensubuna sorarsın, bunun dinde gerçekten emredici bir hükmü var mı? Varsa, saygı duymak zorundasınız. Yoksa ayrı bir konudur, o zaman siyasi, ideolojik olur. O farklı olay. Dinde bunun yeri varsa saygı duymak zorundasınız. Ben diyorum ki dinde bunun yeri var. Biraz bu alanda mürekkep yaladık. Bu alanda hiç alakası olmayanların, İslam dininin aydınlarına sormadan böyle bir kararı farklı bir yere çekmek suretiyle vermek yanlışır diye düşünüyorum*” (16 Kasım 2005, <http://www.radikal.com.tr/haber.php?haberno=170111>).

Başbakan'ın değerlendirmesi çok sağlam bir akıl yürütmeye dayanıyordu. Bir, ortada bir yargı kararı olduğu için uyulması zorunludur. İki, din ve vicdan özgürlüğüne ilişkin bir konuda, dinin emredici hükümlerine aykırı olan mahkeme kararı siyasi ve ideolojiktir. Üç, dinin emredici hükümleri konusunda söz söyleme hakkı din ulemasınındır. Dört, bu alanda mürekkep yalamış olan Başbakan'a göre, türbanın dinde yeri vardır. Ortaya koyduğu bu önermelerden Başbakan'ın vardığı sonuç “yanlıştır diye düşünüyorum” olmakla birlikte, lise eğitiminde temel mantık dersi almış bir kişinin, daha “ilginç” sonuçlara varması da mümkündür.

“Ulema tartışması” konusunda birçok köşe yazarı, “gerçekten değişmediler, AKP'nin gizli gündemi var; ekonomide herşey olumlu giderken Başbakan ortamı geriyor” temalı yazılar kaleme aldılar. Parti kapatma davası açma yetkisi bulunan Yargıtay Cumhuriyet Başsavcısı ise, “*AİHM'nin türban davasında aldığı kararlar ilgili olarak siyasi parti mensuplarının görüşleri ve açıklamalarını görevimiz gereği izlemekteyiz*” (19 Kasım 2005, <http://www.hurriyet.com.tr/gundem/3535587.asp?m=1&gid=69>)” açıklaması yaptı. Başbakan'ın partisinin kapatılabileceği düşüncesi dillendirilir hale geldi.

iktidar partisinin türban konusundaki “tepkilerinin yol açtığı tepkileri” ancak iktidar partisinin ve onun iktidarındaki belediyelerin “teпки çeken” bir kararı geri plana itebildi. İçki satışı yapılan işyerlerinin kentlerde belli bir bölgeye kapatılmasına ilişkin, sadece belediyelerin marifeti olarak düşündüğümüz, ancak gerçekte İçişleri Bakanlığı’nın bir yönetmelik (2005/9207 sayılı, İş Yeri Açma ve Çalışma Ruhsatlarına İlişkin Yönetmelik, madde 29 ve devamı “içkili yer bölgesi belirlenmesi”ni düzenliyor. Bkz. <http://www.icisleri.gov.tr/Icisleri/Web/Gozlem2.aspx?sayfaNo=613>) ve bir genelge ile belirleyici olduğu uygulamanın “türban sorunu” ile aynı kulvarda yer aldığı ve Başbakan’ın “alimce” açıklamalarının açılan kulvarı genişlettiği söylenebilir.

AİHM kararları ile türban sorununu -ya da doğru bir anlatımıyla, hayatın İslami kurallara göre düzenlenmesi arayışının yarattığı sorunlardan sadece biri olan türban sorununu - çözdüğümüz yanılısamasının doğmasında, Adalet ve Kalkınma Partisinin iktidarda olması da bir etkidir. AKP iktidarından beri üniversitelerde türban gerginliklerine ve üniversite önlerinde türban eylemlerine rastlanmamaktadır. Mağdur olduğunu düşünen kişilerin, tepkilerini toplumsal eylemlerde örgütleseler bile bunu okul önlerine ve okullara taşımadıkları görülmektedir.

Şahin Kararına Notlar

Bu kadar önemli siyasal tartışmalara yol açan AİHM’in Şahin kararları, basına yansıyanın aksine, türban taktığı için üniversiteden atılan bir öğrenciye ilişkin değildir. Kararda, türban takan öğrenciye, sırf bu nedenle verilen bir cezanın değerlendirilmesi de sözkonusu değildir. 23 Şubat 1998 tarihinde İstanbul Üniversitesi Rektörlüğü, sakallı ve türbanlı öğrencilerin üniversite yerleşkesine girişini yasaklayan bir karar çıkarmış; Leyla Şahin, kılık kıyafet düzenlemelerine uymadığı için uyarı cezası ve yasağa karşı yapılan bir gösteriye katıldığı için de bir dönem uzaklaştırma cezası almıştır. Açılan davada İstanbul İdare Mahkemesi uzaklaştırma işleminin hukuka uygun olduğuna karar vermiştir. Şahin’in aldığı cezalar, 28 Haziran 2000 tarihli Yasa kapsamında affa uğramıştır. Şahin, 1998 yılında Avrupa İnsan Hakları Komisyonu’na yaptığı başvuru ile “üniversitede türban takılmasını engelleyen kararın, Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi’nin (Sözleşme) 8, 9, 10 ve 14. maddelerine ve 1 numaralı Protokol’ün 2. maddesine aykırı olduğunu ileri sürmüştür. (Aykırılık iddialarında, günümüzdeki tartışmalar için önemli olan 9.maddedir: “1. Herkes düşünce, vicdan ve din özgürlüğüne sahiptir. Bu hak din veya inanç değiştirme özgürlüğü ile tek başına veya topluca, açıkça veya özel tarzda ibadet, öğretim, uygulama ve ayin yapmak suretiyle dinini veya inancını açıklama özgürlüğünü de içerir. 2. Din veya inancını açıklama

özgürlüğü, ancak kamu güvenliğinin, kamu düzeninin, genel sağlığın veya ahlakın, ya da başkalarının hak ve özgürlüklerinin korunması için demokratik bir toplumda zorunlu tedbirlerle ve yasayla sınırlanabilir.”)

Mahkemenin 4. Dairesi, 29 Haziran 2004 tarihinde, oybirliği ile verdiği kararla, Sözleşme'nin 9. maddesinin ihlal edilmediği ve ayrıca Sözleşme'nin 8, 10 ve 14. maddelerine ve 1 numaralı Protokol'ün 2. maddesine ilişkin ayrı bir sorun ortaya çıkmadığı sonucuna varmıştır. Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi Büyük Dairesi 10 Kasım 2005 tarihli kararı ile bu sonuçların Sözleşme'ye uygun olduğunu tekrarlamıştır² (kararlar için bkz. <http://www.yargitay.gov.tr/aihm/tcyaleylassahin.html>; <http://www.yargitay.gov.tr/aihm/leylassahin.htm>).

Şahin kararında, Mahkeme üç temel hukuksal sonuca varmıştır: Üniversitede türban takma, din ve vicdanı izhar (:açığa vurma, meydana çıkarma, gösterme) özgürlüğünün kapsamı içindedir. Üniversite Rektörlüğünün *düzenleyici işlemi*, bu özgürlüğün sınırlanabilmesi için gerekli olan “*kanun ile sınırlama*” koşulunu karşılamaktadır. Türk üniversitelerinde türban takılmasının yasaklanması, demokratik bir toplumda zorunlu olarak alınmış bir önlemdir. AİHM kararına göre, İstanbul Üniversite Rektörlüğü'nün kural koyucu (düzenleyici) işlemi ile türban takılarak yükseköğretim hizmetinden yararlanmayı yasaklaması, Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nin 9.maddesinde yer alan din ve vicdanı açıklama özgürlüğünü *sınırlamaktadır*. Ancak başkalarının hak ve özgürlüklerinin korunması için zorunlu olan bu sınırlama, yasallık koşulunu da taşıdığı için Sözleşme'nin *ihlalini* oluşturmamaktadır.

² Büyük Daire'nin *Şahin Kararında*, Daire Kararından farklı olarak, 1. Ek Protokol'ün 2. maddesinin ilk cümlesinde öngörülen eğitim hakkının şikayet konusu olaya uygulanabilir olduğuna karar vermiştir. (“...yüksek öğretim kurumlarının 1 No'lu Ek Protokol'ün 2. maddesinin ilk cümlesinin uygulama alanına girdiği açıktır, sözkonusu kurumlara giriş hakkı bu hükümde öngörülen hakkın ayrılmaz bir parçasıdır. ... para.141”). Bununla birlikte, şikayet konusu sınırlamanın “başvuranın eğitim hakkını ihlal etmediğine” karar verilmiştir (para.161): “İlk olarak şikayet konusu önlemler, öğrencilerin alışlagelmiş dini gerekleri yerine getirmelerini engellemektedir. İkinci olarak, iç düzenleyici kuralların oluşturulma biçimi, farklı çıkarları mümkün olduğunca dengeleme gereğini de karşılamaktadır. Üniversite yöneticileri, sağduyulu biçimde, başörtülü öğrencileri geri çevirmek zorunda kalmayacakları ve aynı zamanda da diğer öğrencilerin hakları ile eğitim sistemini koruma yükümlülüklerini yerine getirecek önlemler aramışlardır. Son olarak da, karar alma sürecine, öğrencilerin çıkarlarını korumaya uygun – yasallık ve yargısal denetim gibi önlemler eşlik etmiştir (para 159).” (Leyla Şahin/Türkiye, Başvuru no. 44774/98, 10.11.2005).

AİHM'nin Şahin kararları, yargılama tekniği açısından temel aksaklıklar taşımaktadır. Bu aksaklıklar ve yarattığı sonuçları bu kısa yazıda tartışmak mümkün değildir. Ancak kısaca şunlar hatırlatılabilir. Mahkeme, Türkiye'yi içsavaşın eşiğinde, Cezayir sendromu yaşayan bir ülke olarak tasvir etmekte ve kararının öncüllerini bunun üzerine işlemektedir (Osmanlı'daki dini eğitim sisteminin hatırlatılmasını ve Refah Partisi kararında yaptığı laiklik karşıtı faaliyetlere ilişkin saptamaların yinelemesini de unutmayalım.) Bunun da ötesinde Mahkeme, İstanbul Üniversitesi'ndeki somut durumu hiç değerlendirmeden, burada başörtülü öğrencilerin yarattığı bir karışıklık, bir baskı, tehdit veya sorun olup olmadığını hiç araştırmadan bu genel tabloyu hatırlatarak Rektörlük'ün kararını demokratik toplum için "zorunlu" bir sınırlama olarak kabul etmektedir. Şahin kararları, Mahkeme'nin bugüne kadar zenginleştirdiği içtihadından önemli sapmalar yaratmaktadır. Yükseköğrenim hizmetinden türbanlı olarak yararlanmayı yasaklama önleminin, *baskın bir sosyal ihtiyaçtan* (zorunlu) doğup doğmadığını ve meşru amaçla *orantılı* olup olmadığını da somut olarak araştırmamaktadır. Cezayir sendromu bu soruları kendiliğinden yanıtlamaktadır.³

Şahin kararının, din ve vicdan özgürlüğünün sınırlanmasına ilişkin yarattığı sorunların ötesinde çok daha önemli bir sorun barındırdığı görülmektedir. Kararda, ulusal insan haklarını koruma mekanizmalarına ilişkin yıkıcı etki yaratabilecek bir yargılama tekniği kullanılmıştır. Temel hak ve özgürlüklerin güvenceye alınması için anayasada kurulmuş olan temel mekanizma bu kararlarla devredışı bırakılma tehlikesiyle karşı karşıya kalmaktadır. Yükseköğretim kurumlarında, başörtülü olarak eğitim hizmetinden yararlanmanın yasak olduğuna ilişkin hiçbir *yasa* hükmü bulunmamasına ve Anayasa'da da temel hakların ancak *yasa* ile sınırlanabileceği açıkça belirtilmiş olmasına karşın Mahkeme, Sözleşme'nin sınırlama aracı olan "yasa" kavramına ilişkin yorumunu, (ilgili kişilerce *ulaşılabilir*, kişinin davranışını kurala göre ayarlamasını olanaklı kılacak derecede *açık ve sarih*, *öngörülebilir* olduğu sürece, mahkeme kararı ve hatta idari uygulama *yasa* ile sınırlama koşulunu karşılar [maddi kanun anlayışı]) Türk hukukuna uygulamıştır. Artık, Türk hukukunda idarenin, temel hak ve özgürlükleri sınırlamak için yasal dayanak aramasına gerek kalmayacaktır. Ulaşılabilir, açık ve öngörülebilir idari kararlar

³ Leyla Şahin kararına ilişkin ayrıntılı bir değerlendirme için bkz. Kerem Altıparmak, Onur Karahanoğulları, "Pyrrhus Zaferi: Leyla Şahin v. Türkiye, AİHM v. Hukuk, Düzenleyici İşlem v. Kanun", *Hukuk ve Adalet Dergisi*, 3, 249-276 (2004); Ayrıca, Semih Gemalmaz, *Türk Kıyafet Hukuku ve Türban*, Legal Yayınevi, İstanbul, 2005.

insan haklarının sınırlanması için Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'ne uygun araçlar sayılabilecektir.

Mahkeme, kararını oluştururken adım atlamıştır. İç hukuktaki koruma sistemi, Sözleşme sistemi ile uyumlu ise, öncelikle değerlendirme yapacağı yer buna uygundur. Ele aldığı (dava konusu) önlem, bu testi geçemezse ortada bir ihlal bulunacaktır. Bu durumda Mahkeme'nin bu ilk adımda durması yeterlidir. Buna karşılık, dava konusu önlem, içhukuktaki koruma sistemi ile uyumlu ise, bir adım daha ilerlenerek bunun bir de Sözleşme'nin kurduğu mekanizma ile sınanması gerekir. *Şahin* kararında Mahkeme adım atlamış ve içhukuk sınamasına hiç başvurmadan doğrudan Avrupa sınamasına geçmiştir. Sonuç, Türk içhukukundaki temel hakları koruma mekanizmasının dağıtılması tehlikesidir.

Türk hukuku, üniversitelerde türban yasağının hukuki olduğunun saptanmasına karşılık, insan haklarını korunmanın *sine qua non*'u biçimsel yasallık ilkesini feda etme tehlikesi ile karşı karşıyadır.

Cennet'in Yorumu

Şahin kararlarının yargılama tekniği ve insan haklarını koruma mekanizmaları açısından yarattığı sonuçlar ve tehlikeleri bir yana bıraktığımızda da hukuksallıktan kopamıyoruz.

Başörtüsü, Türkiye'nin yıllardır tartıştığı sorunlarından biri. Tartışmamıza, verilerin bir kısmı da dışarıdan akıyor. Fransa'nın, devlet ortaöğretim kurumlarında belirgin dini simgelerin taşınmasını yasaklayan yasa çıkarması ve eğitim yılı başında da yasayı uygulamaya başlaması, tartışmada, türban karşıtları için önemli destek malzemesi sağladı. Türbanı bir sorun olarak yaşamaya başlayan Avrupa bizi anlamaya başlamıştı artık. Birbirini anlamaya başlamanın sinyalleri, Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'nin *Refah Partisi* kararı ile gelmişti. Mahkeme'nin, türban sorununda son sözü söyleyen *Şahin* kararı durumu kesinleştirdi. Enazından siyasal İslam ile mücadele etmek konusunda aynı dili konuşuyorduk. Türkiye gerçeğini anlayarak karar veren Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'nin kararı ile türban sorununun kesin olarak çözüldüğü sanılıyor.

İlginçtir, Fransa'nın Strasbourg şehrinde, Louis Pasteur lisesinde okuyan 15 yaşındaki Cennet de türban sorununu çözmek için, yöneticilerimizle aynı yola başvurdu. Sorununu hukuken çözdü. "*İslam saçlarımın görünmesini yasaklıyorsa, ben de saçlarımı keserim*" diyen Cennet ile kadınların –en azından yüksek öğrenim görürken ve en azından giyim konusunda- İslami kuralları, günlük toplumsal yaşamlarında uygulama isteklerinin yarattığı/yaratacağı

sorunları hukuken çözmekle yetinenler aynı mantığı paylaşıyorlar. Sorunun maddi ve toplumsal kaynakları ortada, ama çözümü hukuk veriyor. Cennet'in sürekli uzayacak saçlarını kestirmesinin ve yükseköğrenim görme hakkından ve İslami kurallara göre giyinmek isteklerinden vazgeçmeyen kız öğrencilerin taleplerini çeşitli biçimlerde ve sürekli yinelenmelerinden kaynaklanan sorunları hukuki olarak kurmak ve İslam hukukçularına (caiz midir hocam?) ve laik hukukun kurumlarına (hukuka uygun mudur?) havale etmek sorunlarımızı çözer mi?

Kadınların üniversitelerde türban takarak okuma istemleri ve bu istemlerinin ardına bir toplumsal hareket koymaları, Türk toplumunda kadın ve erkeklerin İslam'ın kurallarını günlük yaşamlarında, toplumsal ilişkilerinde ve siyasal alanın oluşumuna katılmada uygulama iradelerinin, hukuksal bir soruna dönüşmüş görünümünden başka birşey değildir. Eğer bu istem bir sorunsal, sorunun "hukuksal ifadesini", hukuk gerçekliğinde kurulmuş biçimini çözenin, sorunun çözümü anlamına gelmeyebileceği ve hatta çözüm için her zaman yeterli bir katkı sağlamayabileceği de hatırlanmalıdır.